

HASAN-EF. LJEVAKOVIĆ (1913–1986) I NJEGOVA POLEMKA O POZICIJI ŽENE U ISLAMU

Mevludin DIZDAREVIĆ

Muftijstvo zeničko

dizdarmev@hotmail.com

SAŽETAK: Hasan-ef. Ljevaković u stanovitom smislu predstavlja primjer uzornog imama u razdoblju socijalističke Bosne i Hercegovine. On je uzor po tome kako je predano radio na planu afirmacije učenja islama i Islamske zajednice u olovnim vremenima socijalističke vladavine. Gdje god je službovao kao imam ili vjersko-prosvjetni referent, pokazao je zavidnu energiju i inovativnost u radu. Istovremeno, njegova životna sudbina, iskustvo montiranog procesa s uglednim alimima njegova vremena, višegodišnjeg političkog zatvorenika u Kazneno-popravnom domu u Zenici i osobe koja je sve vrijeme praćena i nadzirana od državne službe predstavlja paradigmu brojnih imama koji su djelovali u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata. Cilj rada jeste na temelju relevantne dokumentacije rekonstruirati životni put i djelovanje ovog alima, na jednoj, i prikazati njegove stavove o poziciji žene u islamu, na drugoj strani. Polemika koju je vodio s uglednim zeničkim muderrisom Derviš-ef. Spahićem bit će platforma koja će nam omogućiti razumijevanje njegove teorijske pozicije po ovom važnom društvenom pitanju.

Ključne riječi: Hasan-ef. Ljevaković, socijalizam, islam, Islamska zajednica, žena, Derviš-ef. Spahić

Uvod

Pristupi istraživanju intelektualne i duhovne historije jednog naroda višestruki su i mnogobrojni. Dominantan rakurs jeste tematiziranje mišljenja glavnih predstavnika jednog naroda ili određene epohe kako bi se stekla opća slika o jednom vremenu. Drugi pristup je da se intelektualnoj historiji pristupi *odozdo*, kroz analizu i temeljite uvide u razumijevanje islama s *periferije*, od strane onih ljudi koji nisu bili prepoznati kao glavni nosioci tumačenja vjere već su na određenom mikroprostoru fungirali kao vjerski autoriteti i čuvari vjere.

Ono što predstavlja bitnu odrednicu iskustva islama u Bosni i Hercegovini jeste činjenica da je u svim epohama i na svim područjima bilo alima koji ponekad nisu imali duboko teološko znanje, ali su ipak predstavljali autoritativne tumače vjere na određenom prostoru. Njihov autoritet i društveni kapital koji su iz toga crpili ne počiva dominantno na kvantumu znanja koliko na moralnoj snazi koju javnost prepoznaje i časti poštovanjem i slijeđenjem. Jedan od tih autoriteta bio je i Hasan-ef. Ljevaković koji je imao krajnje težak život opterećen političkim progonima i permanentnim nadzorom komunističkog režima, na

jednoj, i upornim radom za vjerske ideale, na drugoj strani. Tokom cijelog svog života Hasan-ef. je radio za islam i muslimane. Činio je to i kada se nije smjelo niti moglo. To je radio na svaki mogući način, kvalitetnim organiziranjem vjerske pouke, kroz brigu za izgradnju i obnovu džamija, javnim govorima o vjeri ali i pisanim radovima u kojima je objašnjavao svoje stavove o bitnim temama koje su opterećavale njegovo vrijeme. Jedna od tema koju je posebno zahvatio bilo je i pitanje odnosa islama spram žene ili tzv. "žensko pitanje" koje je bilo na dnevnom redu naše uleme (i ne samo uleme) tokom cjelokupnog dvadesetog

stoljeća. Cilj našeg rada jeste upravo nadnošenje nad razumijevanjem odnosa islama i žene u perspektivi Hasan-ef. Ljevakovića. Do odgovora na ovo pitanje pokušat ćemo dospjeti kroz polemiku koju je vodio s tradicionalističkim alimom iz Pojska kod Zenice, Derviš-ef. Spahićem. Nastojat ćemo obrazložiti njegove stavove u samoj polemici, kontekst u kojem je djelovao kao i razloge koji su stajali u početku njegovog razumijevanja pozicije žene u savremenom društvu. Posvetit ćemo se u nešto širem obimu životnim putem ovog alima jer je u nekom smislu smjerodavan za razumijevanje historijskog usuda imama (i islama) u epohi socijalizma.

Biti imam u socijalizmu

O životu i radu Hasan-ef. nema puno napisanih radova i tekstova. Tek nekoliko napisa koji imaju svoju vrijednost, ali i stanovite nedostatke. Vrijedan zapis ostavio je Mustafa-ef. Spahić koji je s Hasan-ef. drugovao i sarađivao u samim počecima svog profesionalnog i životnog puta. (Spahić, 1986) Nekoliko vrijednih podataka o njegovom zatvorskom životu donio nam je i Esmir Bašić (2021) u knjizi *Tešanjski proces*, a o Hasan-ef. i njegovom radu u Medžlisu Teslić pisao je Fadil Halilović (2014) u knjizi *Devedeset godina džemata Stenjak Teslić*. Smatramo vrijednim ove tekstove, međutim, mnogi imaju stanovite nedostatke, netačnosti i nedovoljne potkrijepljenosti dokumentima i kritičkim sučeljavanjima izvora. Tako, naprimjer, Mustafa-ef. uopće ne navodi, a što je i razumljivo, da je Hasan-ef. bio osuđivan i zatvoren u doba socijalizma. Neki drugi navode da je završio tuzlansku ili sarajevsku medresu. Također, postoji

mnogo vidljivih praznina i *tamnih područja* u njegovom bogatom životu i radu. Uvažavajući ove činjenice smatramo važnim dodatno istražiti njegov život i rad kako bismo stekli jasniju sliku o njegovom životu, ali i otklonili određene nejasnoće koje se javljaju u susretu s napisanim radovima o Hasan-ef. Pri rekonstrukciji njegova života i rada koristit ćemo se dosad napisanim radovima, napisima iz naše štampe, razgovorima s njegovim savremenicima, ali i tek otkrivenim dokumentima koje smo sakupili iz Službe državne bezbjednosti¹ i arhive Kazneno-popravnog doma Zenica². Ova ustanova još čuva pravo arhivsko blago iz vremena socijalizma koje treba tek da se istraži i prezentira javnosti. Mislimo da je naša obaveza i golemi dug spram budućih generacija istražiti sudbinu brojnih imama koji su robijali u kazamatima socijalizma.

Hasan-ef. je rođen u selu Moševac, općina Maglaj, 1913. godine, od oca Mehmeda i majke Ajke rođene Abdurahmanović, koja umire kada je on imao devet godina. Završio je četiri razreda narodne osnovne škole, a nakon toga upisuje Osman-kapetanovu medresu u Gračanici, koju završava 1932. godine. Postavljen je za imama u rodnom selu Moševcu, a iste godine se i oženio Nasihom rođenom Sejdinović, s kojom je dobio četvero djece: Muhamed, koji se rodio 1934, Emina, rođena 1937, Fadila, rođena 1939, i Fadila, rođena 1940. godine. Već kao mladi mualim imao je dobre rezultate i izvodio je hatme o kojima su mnogi pričali i godinama nakon toga. Mustafa Spahić bilježi da "neki pričaju da su djeca učila Kur'an skoro kao taleba u Medresi". (Spahić, 1986:47) U džematu Moševac bio je imam u dva navrata,

od 1932. do 1937., pa od 1941 do 1947. Prema Zapisniku s isljeđivanja do 1941. godine bio je regrutovan u redove Vojske Jugoslavije gdje je dočekaio i kapitulaciju. Ovaj podatak donekle opravdava ovu vremensku prazninu i prekid u imamskom radu. Nakon toga vraća se u rodni Moševac gdje preuzima dužnost imama. Sa svojim džematlijama dijeli ratnu stradalničku sudbinu i teške poratne dane i tu ostaje sve do hapšenja 12. januara 1947. godine. Jedna od aktivnosti koju je poduzeo nakon Drugog svjetskog rata bila je izgradnja nove džamije u džematu Moševac. Upravo ta džamija bila je jedna od prvih džamija otvorenih nakon rata 1946. godine. Odmah nakon toga Hasan-ef. biva uhapšen i suđen u grupi s Kasim-ef. Dobračom, Abdulah-ef. Derviševićem i drugim pred Okružnim sudom u Sarajevu³. Očekivano, proglašen je krivim nakon "suđenja" 25. septembra 1947. i osuđen na "kaznu lišavanja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 2 godine i šest mjeseci i na gubitak političkih prava i prava na pomoć socijalnog osiguranja u trajanju od 1 godine".⁴

Iz zatvora biva otpušten 12. jula 1949. godine, ali time njegova golgota nije završena. Štaviše, tek je počela. Poslije izlaska s robije konfiskovana mu je sva imovina te se sve vrijeme bavi stolarskim poslom i drugim sitnim poslovima za osobe s najnižom kvalifikacijom⁵. Kako je njegova mnogobrojna porodica živjela bez stalnih primanja, uz veliko podozrenje od zajednice i budno praćenje režima, možemo samo da zamislimo. Tek možemo konstatovati da žrtve montiranih procesa nisu bili samo imami već i njihove hanume, djeca, roditelji i druga bliža rodbina i prijatelji. Tek 1957. godine, dolaskom novog

kao što je branje kukuruza. Naime, prema tvrdnjama Mustafe Spahića, "njegovi zemljaci su ga zvali da ide brati kukuruz sa njima u Posavinu, ali kada ih je pitao gdje se kupaju i kako idu na džumu, oni su odgovorili da tamo stave slamnate šešire pa ih dragi Bog ne može prepoznati". Mustafa Spahić, intervju dostupan kod autora.

¹ UDBA a kasnije SDB pratio je i vršio nadzor nad Hasan-ef. sve do 1983. godine. Radi se o brojnim izvještajima, izjavama i zapisima mnogih informatora o govoru i radu Hasan-ef. Ljevakovića. Arhiv SDB-a u Sarajevu, neobrađena građa, Dosije Ljevaković Hasana, registarski broj 02610391, 20.1.1947. U nastavku Arhiv SDB.

² Arhiv Kazneno-popravnog doma Zenica, neobrađena građa, Dosije Kasim Dobrača i drugi. U nastavku Arhiv KPD.

³ O ovom suđenju zainteresirani mogu bolje da se upoznaju u: Dautović, 2005.

⁴ Presuda, Arhiv KPD

⁵ Hasan-ef. je izgubio nekoliko prsta radeći na stolarskom aparatu što mu je otežavalo rad na određenim poslovima

reisul-uleme Sulejman-ef. Kemure, biva mu dozvoljeno da preuzme dužnost imama u džematu Stenjaku u Tesliću gdje ujedno vrši funkciju vjersko-prosvjetnog referenta. U tom razdoblju istakao se intenzivnim radom na obnovi infrastrukture i duhovnom osnaženju muslimana koji su iznimno stradali tokom Drugog svjetskog rata. Već tokom 1958. godine on organizira čitav ciklus programa po cijelom Medžlisu Teslić. U svim džematima održani su mevludi koje je predvodio Hasan-ef. i "kojim je prisustvovala ogromna masa svijeta, kako iz Teslića tako i iz ostalih sela, a naročito se zapazio veliki broj žena iz okolnih sela". (Ljevaković, 1959:242) Držimo značajnim što Hasan-ef. ističe značajno prisustvo žena, jer je njegova oslonjenost na žene u vjerskom radu i njihovo uključivanje u vjerski život bilo jedno od bitnih opredjeljenja.

Hasan-ef. je ovu priliku iskoristio da skrene pažnju vjernicima na dotrajalost munare u Stenjaku i tom prilikom je "pozvao prisutne da izaberu akcioni odbor koji bi prikupljao materijal i dobrovoljne priloge za gradnju nove munare". (Ljevaković, 1959:242) Do 1961. godine urađena je rekonstrukcija džamije kroz dograđivanje munare, izgradnju sofe i obnavljanje unutrašnjosti džamije. Godine 1967. dobiva premještaj u Zenicu gdje je do penzije 1977. obavljao dužnost glavnog imama. Upravo je ovo najslavnije razdoblje njegova života jer je tu pokazao sav talent u organizaciji vjerskog života, osobito mektepske nastave kojoj je najviše pridavao značaj. Posebnu ulogu Hasan-ef. je pridavao i kulturnoj baštini, obrazovanju i institucionalnom jačanju Odbora IZ Zenica i kroz osnivanje biblioteke "Muhamed Seid Serdarević" koja će kasnije biti svojevrsna platforma za okupljanje mladih naraštaja u krugu Islamske zajednice. "Odbor Islamske zajednice u Zenici, na svojoj sjednici

održanoj dana 19.8.1970. donio je pored ostalih i ovaj zaključak. 1. Da se osniva pri ovom Odboru biblioteka-knjižnica koja će nositi ime našeg poznatog alima Muhameda Seida Serdarevića. 2. Da se u ovom Odboru osniva fond za Biblioteku u koju će se ulagati dobrovoljni prilozi radi podmirivanja izdataka za normalan rad ove naše kulturne ustanove. 3. Da se apeluje i zamole svi muslimani sa područja našeg odbora da svoje knjige, ili biblioteke, dokumente i sl. daruju biblioteci kao i novčana sredstva".⁶ Biblioteka je svečano otvorena 28. novembra 1970. poslije iftara, a na svečanosti su govorili advokat Fadil Imamović, kadija Hasib Mujić i hafiz Mahmut Traljić u svojstvu izaslanika Gazi Husrev-begove biblioteke iz Sarajeva. Džemal Salihspahić veli da "rezultati i nastojanja Odbora IZ u Zenici na polju sakupljanja knjiga i dokumenata sa područja islamistike, istorije Muslimana i istorije Bosne i Hercegovine mogu poslužiti za primjer i drugima". (Salihspahić, 1971:3) Danas se ta biblioteka nalazi u novim prostorijama Islamskog centra Sultan-Ahmed u Zenici i predstavlja istinsku riznicu starih rukopisa, dokumenata i preko dvadeset hiljada bibliotekskih jedinica iz svih teorijskih oblasti. Ovo najbolje govori o viziji Hasan-ef. Ljevakovića i ljudi koje je u to doba okupljao Odbor Islamske zajednice Zenica. U penziju odlazi ranije zbog narušenog zdravlja, a zatim se povlači u rodno mjesto Moševac, u blizinu džamije koju je gradio. Međutim, i dalje je igrao značajnu ulogu kako u samoj Ilmiji tj. udruženju imama koje je bilo svojevrsno sklonište mislećim ljudima Islamske zajednice, tako i kroz pisanu riječ u časopisima Islamske zajednice. Kada je preselio s ovog svijeta, 1986. godine, ukopan je u blizini kuće u kojoj je stanovao i džamije koju je gradio.

Hasan-ef. je obavljao svoje dužnosti bez straha i kalkulacija, uvijek

s jasnom ambicijom da unaprijedi vjeru i vjerski život koliko je to moguće. Bilo je to vrijeme iznimno teško za vjernike, a posebno za imame. Bili su permanentno izloženi pritiscima i praćenju a posebno bivši politički osuđenici kao što je Hasan-ef. Međutim, ništa ga nije moglo pokolebati u radu za dobro kako ga je vidio. "Jednom prilikom jedan od zvaničnika vlasti tražio je od njega da smanji svoje aktivnosti posebno na planu vjerske pouke ali i općeg angažmana. On je to energično odbio rekavši da neće iznevjeriti dobiveno povjerenje i da koristi ustavne i zakonske slobode, a kada ih bude prekorao dostupan je sudskim organima". (Halilović, 2014:64) Uvažavajući ove razloge razumljiv je zaključak Halila Mehtića koji je o Hasan-ef. zapisao: "Hasan-ef. se zasigurno svrstava u red najzaslužnijih imama za očuvanje i popularizaciju ideje islama na ovim prostorima." (Mehtić, 1994)

Prosvjetiteljski rad Hasan-ef. Ljevakovića

Hasan-ef. nije završio visoka ulemanska učilišta, ali je uprkos tome bio prepoznatljiv po učenosti, znanju i pisanju o islamu u tim oskudnim vremenima "kojima nije zadovoljan ni Bog ni čovjek". Fadil Halilović lično je poznao Hasan-ef. i za njega piše da je "bio obrazovan na zavidnom nivou. Na arapskom jeziku je čitao klasike poput El-Gazalija, Et-Taberija, Ibn Kesira, El-Buharija i dr. (Halilović, 2014:64) Njegovo primarno opredjeljenje kao i većine pripadnika ulemanskog staleža jeste da riječju objašnjava istine vjere. U tim vremenima i to je bila hrabrost, osobito uz činjenicu budnog partijskog nadzora svih javnih istupa, a naročito djelovanja bivših osuđenika. Njegovi vazovi i predavanja visoko su cijenjeni i rado slušani. Zbog iskrenog odnosa prema misionarskoj djelatnosti narod

⁶ "Zbog našeg nehaja kod nas u Bosni i Hercegovini upropašteno je do sada ogromno kulturno blago, koje se odnosi na razna književna djela, umjetnost,

mnogobrojne usmene, narodne umotvorine, pjesme, priče, basne, bajke, poslovice itd. kao i mnoge službene dokumente koji predstavljaju našu sjajnu

prošlost kakvu malo koji narod ima, kako po bogatstvu tih djela tako i po njihovom sadržaju." (Jedna veoma korisna..., 1970:2)

ga je volio i visoko cijenio. Zato je bio pozivan i u druga mjesta da drži vjerske vazove i predavanja.⁷

Međutim, Hasan-ef. je bio jedan od rijetkih imama u tom vremenu koji se pored javnih govora u džamijskom krugu odvažio i na pisanu riječ i publikovanje svojih stavova i osvrtu. Bila su to oskudna vremena u kojima se zraka islamske riječi teško probijala. Islamska zajednica je izdavala *Glasnik* i godišnjak *Takvim*, a *Preporod* tek treba da započne svoju prosvjetiteljsku ulogu od 1970. godine. Već na samom početku svoje misije u Tesliću on se javlja vijestima iz džemata i crticama o značajnim merhumima. Međutim, nisu to bile tek suhoparne informacije već i stanoviti izvještaji i pregledi o dešavanjima i vjerskom životu u Tesliću i okolini. Kasnije se bavi temama koje su njemu iznimno bliske ali i mnogim pripadnicima njegova naroda kao što su *iskreno pokajanje* (Ljevaković, 1965), *iskušenje* (Ljevaković, 1966) i dr. Međutim, najznačajnija tema kojom se Hasan-ef. bavio, o kojoj je govorio i pisao, bila je odnos islama prema ženi. O ovoj temi je objavio i knjigu, tačnije nešto veću brošuru koja je doživjela dva izdanja i bila jako popularna u svoje vrijeme. Ono što je još važnije jeste da se Hasan-ef. svojim govorima i pisanjem u nekom smislu suprotstavio zvaničnoj državnoj kulturnoj politici koja je smjerala društvenom inženjeringu kroz redefiniranje uloge žene ali i uglednom zeničkom muderrisu Deriš-ef. Spahiću koji je bio čest kritičar stavova zvanične uleme Islamske zajednice. Kroz ovu polemiku i stavove iznesene u njoj razumjet ćemo i njegovu koncepciju ženskog pitanja u okvirima islama koja je bila na velikom udaru pred procesima nasilne socijalističke modernizacije. S obzirom na značaj ovog djela i kontekst u kojem je napisano, smatramo

važnim da se nadnesemo nešto šire nad ovo pitanje i predstavimo njegovu razumijevanje pozicije žene u socijalističkom kontekstu.

Islam i žena

Tokom cjelokupnog minulog stoljeća pitanje odnosa islama prema ženi i njene ukupne emancipacije i izmjene njenog društvenog i socijalnog položaja bilo je na dnevnom redu bosanskohercegovačke javnosti. Tematizirana su brojna pitanja, od školovanja, zaposlenja, odgoja, materijalnog privređivanja i ukupnog javnog prisustva. (Penava, 1981:273) Vodile su se oštre debate i teške rasprave o brojnim pitanjima koje su se u mahovima javljale u javnom prostoru. "Tokom prvih decenija XX stoljeća u Bosni su se pisale vrlo žučne knjige i rasprave o narodnom napretku, ali je u kontekstu svih tih rasprava vrhunilo tzv. muslimansko žensko pitanje. Javljali su se sve učestaliji zahtjevi da se muslimanska Bošnjanka mora uključiti u društveni život, mora se školovati, opismeniti". (Karić, 2003:40) Svima je bilo jasno da su promjene nužne, samo je bilo nejasno u kom obimu i kojim smjerom promjene treba da idu.

Nakon dolaska socijalizma modernizacija više nije bila stvar volje nego zakonskih i palijativnih mjera. Stoga su i mnoge rasprave o poziciji žene bile gurnute u stranu, osobito nakon donošenja Zakona o zaru i feredži koji je sankcionisao i "nagovaranje" žena da nose zar. Naime, poslijeratni period Bosne i Hercegovine označio je početak intenzivnih i dubinskih društvenih, političkih, ekonomskih i kulturoloških mijena. Promjene su stremile ka radikalnom raskidu sa svim ranijim tekovinama i zaostavštinama Kraljevine Jugoslavije, ali i intenzivne urbanizacije i industrijalizacije u procesu izgradnje

novog socijalističkog društva. Značajna promjena bila je u području pozicije žene s obzirom na proklamovane ciljeve jednakopravnosti i učešća žena u javnom životu. Važnu ulogu na tom putu igrao je Antifašistički front žena ili AFŽ kao specifična organizacija koja je skupljala i kanalisala žensku energiju za unapređenje položaja žena. Njegov rad se odvijao u okvirima KP Jugoslavije s idejom da se žene ohrabre i osposobe za samostalno privređivanje te da potaknu žene na drugačiji odnos prema radu u javnom sektoru. AFŽ je isticao da udaja nije jedini smisao ženinog života te je afirmirao ženu kao radnicu nauštrb žene majke. AFŽ je podržao preambiciozni Petogodišnji plan za obnovu zemlje i radio na što većem uključivanju žena u industrijalizaciju. "Vlasti su posebno insistirale na uključivanju žena u industriju, smatrajući seljanke i domaćice najvećim rezervama radne snage. Najdramatičniji porast je zabilježen u BiH, gdje je broj zaposlenih žena povećan za 2,5 puta."⁸ Socijalizam gaji stanoviti kulturološki prezir prema osobama sa sela i domaćicama kako bi se i na taj način žene i muškarci uključili u industrijsku proizvodnju i postali aktivniji sudionici ekonomskog razvitka, ali i podložniji društvenom ideološkom inženjeringu. Važnu ulogu AFŽ je imao i u kontekstu Zakona o zaru i feredži gdje su njihove aktivistkinje dobile zadatak da idu po selima i obrazlažu novu poziciju žene kojoj su velika smetnja bili zar i feredža. Ustvari, ideja o skidanju zara i feredže formalno je pokrenuta na Drugom kongresu AFŽ koji je održan u Sarajevu 13. i 14. jula 1947. kada je donesena rezolucija o pokretu muslimanki za skidanje zara i feredže. Ovo je inicijativa koja je pokrenuta pod direktnim uplivom Komunističke partije. Već 1950. donesen je zakon kojim se zabranjuje nošenje i prisiljavanje ali i nagovaranje žene da nosi zar ili na drugi način da pokriva lice. Provedba ovog zakona bila je u rukama Ministarstva unutrašnjih poslova što govori da se radilo o državno-represivnom

⁷ Tako je u Javadžijama Medžlis Tešanj održao predavanje na mevludu gdje je govorio o "danas najaktuelnijoj temi: "Borba protiv alkohola", koje je saslušano i bit će zaista efikasno". (Saltagić, 1962:45)

⁸ Bojana Đokanović, Ivana Dračo, Zlatan Delić <https://buka.com> "Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije". Pristupljeno 12. 10. 2023.

odnosu prema Bošnjakinjama. (Bećirović, 2012:290) Marame nisu bile zabranjene zakonski, ali će postepeno iščeznuti prvo iz gradskih sredina, a potom i iz seoskih područja. Brojni drugi pritisci vlasti bili su prema tradicionalnoj muslimanskoj porodici koja je posebno bila osjetljiva na žene. Tako su žene bile pozivane i prisiljavane da učestvuju na radnim akcijama i drugim zajedničkim događajima, što je za muslimansku zajednicu bilo teško prihvatljivo. Mnoge su se skrivale kod rodbine u drugim selima kako bi izbjegle odlaske na radne akcije. Uvažavajući ogromne društvene pritiske razumljivo je što su gradovi i druga mjesta za kratko vrijeme potpuno mijenjali svoj lik, što je kod mnogih proizvodilo zebnju i strah. No, nema sumnje da je u ovom procesu bilo i pozitivnih posljedica kroz značajno opismenjavanje populacije, kvalitetniju zdravstvenu i socijalnu zaštitu, zapošljavanje žena koje su bile ostale bez skrbnika u ratnim stradanjima itd. Žene su postale daleko vidljivije i prisutnije u javnoj sferi. To ne umanjuje činjenicu tektonskih kulturoloških mijena koje je trebalo procesuirati, vjerski elaborirati i pravno sankcionirati. Također, ove promjene nisu dovele do suštinske ravnopravnosti žene u socijalističkom društvu, uostalom, kao ni u onom kapitalističkom. Neki autori prepoznali su dva problema kada je u pitanju socijalistička žena. Žene su bile koncentrirane oko pojedinih profesija (naprimjer, tekstilna industrija) i vrlo ih je malo bilo na rukovodećim mjestima⁹. Na slične diskrepancije u kapitalističkom svijetu masovne potrošnje ukazuje i Alija Izetbegović u radu "Muslimanka – žena i majka" iz 1968. godine¹⁰. Ostaje nesporna činjenica

golemih društvenih i kulturoloških mijena u kontekstu pozicije žene u Bosni i Hercegovini.

Mnogi alimi uključeni u društvene procese ovo su razumjeli, ali neki koji su živjeli na marginama, izolovani od glavnih tokova, ovo nisu do kraja prihvatili pa su se čvrsto držali davnajšnjih rješenja u pogledu odnosa prema ženama. Nameće se opravdanim zaključak da veća vidljivost i prisutnost žena u javnoj sferi (nakon Drugog svjetskog rata, opaska autora) nije podrazumijevala nužno i promjenu svijesti uleme o prisustvu žene u džamijama. (Ljevaković-Subašić, 2023:6) Stoga su se debate o ovom pitanju unutar Islamske zajednice ipak povremeno javljale.

Polemika Hasan-ef. Ljevakovića s Derviš-ef. Spahićem

Zenički muderis Derviš-ef. Spahić imao je veliki autoritet u Zenici i okolini zbog svoje pobožnosti i znanja koje je posjedovao. Kao osnivač čuvene Pojšćanske medrese koja je djelovala dvanaest godina, od 1934. do 1947, kada je nasilno zatvorena, uživao je veliki ugled u narodu. Nakon toga Derviš-ef. biva uhapšen s cijelom grupom i biva osuđen na višegodišnju robiju u vrijeme kada je u KPD-u Zenica ležao i Hasan-ef. Ljevaković i njegova grupa osuđenika. No, po izlasku iz zatvora Derviš-ef. nije bio zaposlen i bavio se zemljoradničkim poslom kao i vazovima po selima i mjestima gdje su službovali njegovi učenici i u drugim džematima na poziv vjerskih službenika. Njegov život bio je vezan za mirni i tih život u Pojskama, daleko od gradske vreve i društvenih mijena koje su se tu najizravnije osjećale. To nije bio slučaj s Hasan-ef. koji je živio aktivan

život glavnog imama u Zenici koja je stubokom mijenjala svoj lik. Stoga je Derviš-ef. vrlo često imao kritički otklon spram stavova i mišljenja zvanične uleme Islamske zajednice koju je na najvišoj razini predstavljao Husein-ef. Dozo, a na lokalnoj Hasan-ef. Ljevaković. Derviš-ef. se protivio Dozinim fetvama o zekjatu i sadekatul-fitru, o prodaji šljive za rakiju i dr. (Dizdarević, 2005:10-18) Jedno od mjesta gdje se nije složio s mišljenjem zvanične uleme bilo je i pitanje odnosa prema ženi, tačnije prisustvu žena u javnoj sferi tj. u džematu i njihovom odlasku na hadž. Treba znati da je Derviš-ef. imao jako stroge stavove spram prisustva žena u javnosti i to je demonstrirao i prilikom držanja posebnih vazova za žene. Naime, on je smatrao da žene mogu ići u džamiju samo na posebne vazove, a kada bi on to radio, on bi držao predavanje ženama okrenut licem prema mihrabu, što je bilo vrlo neobično i za krajnje tradicionalna mjesta. Zbog takvog pristupa doživljavao je više pohvala zbog svoje pobožnosti, nego kritika zbog stava kojim jasno ignorira muslimansku historiju odnosa spram žena. U vrijeme časnog Poslanika koje je mjerodavno i smjerodavno za muslimansku tradiciju, žene su ulazile na ista vrata u džamiju, klanjale u istoj prostoriji bez ikakve pregrade ili paravana, vidjele su imama i imam je vidio njih. Brojne su predaje koje govore o tome kako su izgledale žene ashabijke, što ukazuje da su bile vidljive, bez pokrivala za lice. "U hadisima koji govore o džamiji bez imalo ustručavanja se navodi ljepota žene – opisuje se nje-no lice, put, tamnilo obraza, spljoštenost nosa ili njegova dužina".¹¹ (Auda, 2018; Idriz, 2020:203-204) Uprkos tome, Derviš-ef. je smatrao da viđenje

⁹ "Istraživanja iz 1980. godine ukazuju da su gotovo 80% zaposlenika/ca u socijalnim službama činile žene, te da je bilo gotovo 75% medicinskih službenica. Žene su bile većinski radnici u hotelijerstvu, turizmu, kožnoj industriji i osnovnim školama, dok je jako malo bilo novinarki, profesorica, sutkinja." Bojana Đokanović, Ivana Dračo, Zlatan Delić

<https://buka.com> "Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije". Pristupljeno 12. 10. 2023.

¹⁰ "Ako u islamu postoji tzv. žensko pitanje, rješenje tog pitanja zove se: majka. Onima koji u ime emancipacije i ravnopravnosti žene nisu saglasni sa ovim rješenjem, treba odgovoriti: nije islam

unizio ženu, nego ste vi unizili majku." (Izetbegović, 2020:32)

¹¹ Jasser Auda, Žena u džamiji – prilozima za razumijevanje njene pozicije, uloge i doprinosa, Centar za edukaciju i istraživanje Nahla, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2018. Citirano prema: Benjamin idriz, Žena u Kur'anu, Kupola, Sarajevo, 2020, str. 203-204.

ženskog lica u džamiji nije preporučljivo pa je i okretao lice od njih. Isti rigidni stav imao je i kod drugih pitanja o prisustvu žena u džamiji i drugim vjerskim događajima koje je Hasan-ef. javno poticao i afirmirao. Tako je Derviš-ef. kritikovao Đozinu fetvu o dozvoljenosti dolaska žena na namaze, gdje on veli: “Po mom mišljenju i ubjeđenju odgovor na ovo pitanje je (naime, on daje odgovor na pitanje koje je postavljeno Husein-ef. Đozi u *Glasniku*, opaska autora) negativan, jer žene nisu zadužene da klanjaju u džematu što potvrđuje i hadisi-šerif u kome je Muhamed, a.s., dozvolio ženskinju dolazak u džemat, ali je na kraju jednog hadisa, kojeg prenosi Ebu Hurejre, dodao: ‘Mogu ostati kod svojih kuća, to bi im bilo još bolje’. Derviš-ef. obrazlaže da je ovo Muhammed, a.s., rekao u ashapsko doba kada su žene i djevojke nosile nikab – valu na licu. U današnjim našim prilikama nemoguće je da žensko udovolji islamskim propisima pa da može dolaziti u džamiju radi obavljanja namaza. Prema tome, svojim odlaskom u džamiju ženske osobe čini grijeh, jer napuštaju ono što im je farz i razumije se stupaju u haram.” (Šošić, 2015:222). Odlazak u džamiju prema Derviš-ef. više nije preporučena stvar, zašto se dobija Allahova nagrada, već grijeh za koji će žene biti kažnjene. Dolazak u džamiju u formativnom razdoblju islama u vremenu Poslanika značio je izlazak u javni prostor koji je ženama očigledno bio dostupan, ali su kasniji pravnici unekoliko odstupili od ovih normi. Zato je u pravu Brown kada kaže da je “bizarna ironija historije da je fizičko otpremanje žena u privatni prostor kuće – toliko prisutno u šerijatskom naslijeđu da se razvijalo skupa sa islamskom civilizacijom, a u takvom sukobu sa otvorenom i aktivnom ulogom koju

su poslanikove žene i druge arapske žene igrale u arapskoj kolijevci islama”. (Brown, 2018:295)

Derviš-ef. je ustvari reflektirao stavove i mišljenja hanefijske pravne škole, što opet dokazuje da hanefijski propisi o zabrani odlaska žena u džamije nisu bili nepoznanica u Bosni i Hercegovini. “Međutim, nakon pojave islamskog preporoda među Bošnjacima, ulema počinje intenzivnije zauzimati stav koji je suprotan stavovima hanefijskog mezheba po ovom pitanju.” (Ljevaković-Subašić, 2023:6) Ovakav stav bošnjačke uleme također je uslovljen novim okolnostima i kulturološkim mijenama u odnosu spram žene koje su se dešavale naočigled svih, pa bi održavanje takvih zabrana bilo krajnje apsurdno¹². Vidimo da nove okolnosti u kojima žive bošnjački muškarac i žena za neke alime znači pooštavanje propisa i podizanje većih zidova među polovima, a za druge nužnu prilagodbu u svrhu opstanka i očuvanja vjerskog identiteta. Nema sumnje da i jedni i drugi žele njegovo osnaženje, ali su putevi do tog cilja dijagonalno različiti. Nakon što je obavio hadž 1961. godine Derviš-ef. je zauzeo oštrije stavove o odlasku žena na hadž. U tom smislu on veli da je “prilikom mog putovanja na hadž zapazio da je prisustvo žena na svetim mjestima i njihovo obavljanje hadža u suprotnosti sa islamskim propisima”. (Šošić, 2015:223-224) Stoga je njegov stav da žena treba da šalje bedela/zamjenika, a da ne ide sama na hadž. Ovo je bilo u suprotnosti s onim što je tvrdio i javno iznosio Hasan-ef. kao čelnik Islamske zajednice Zenice u svom pisanju i predavanjima po džamijama. Njemu je Derviš-ef. vrlo oštro napisao otvoreno pismo u kojem veli:

“Hasan-ef. kako si došao u Zenicu podupireš bidate i pobijaš moje

sve to može i ako smo svojim kćerima i ženama sve to dozvolili, što ne bismo mogli dozvoliti da mogu otići u džamiju, jer znamo da tamo ništa rđavo neće čuti niti naučiti.” (Đozo, 1966:430)

dokaze koje ne može niko pobiti. Sve što sam rekao u mojim predavanjima i napisao odnosno dao u Glasnik sve sam napisao i rekao na osnovu Kur’ana i sahih hadisi-šerifa. Ti si demantirao moje predavanje u kojem sam rekao da žene ne bi trebale sobom ići na hadž nego poslati bedela i da ne bi smile dolaziti na hadžijske dove pratiti hadžije i ići na doček hadžija. Nije ti bilo dosta što si demantovao moje dokaze nego si kako čujem još i agitovao da sve i malo i golemo ide na doček hadžija. Rekao sam da je ovo sve bidate nadmašilo.” (Pismo h. Derviš ef..., 1969:453)

Kao prilog Derviš-ef. je odaslao i svoj raniji stav o odlasku žena na hadž smatrajući da je to dovoljan argument njegovim stavovima.

U obrazlaganju razloga zabrane odlaska na hadž ženama Derviš-ef. iznosi nekoliko argumenata:

- Žene ne mogu biti pristojno pokriveno.
- Potreba “čuvanja očiju” koje je nemoguće očuvati tokom putovanja.
- Žene ne smiju dolaziti u doticaj sa muškarcima, a na putovanju moraju.
- Zbog miješanja žena i muškaraca u Haremi-šerifu kvari se namaz velikom broju hadžija muškaraca pa stoga žena ne treba da tamo ide.

Derviš-ef. zaključuje da “nereda ima mnogo u Haremi-šerifu” pa bi ovakvo obavljanje hadža kod žena bilo uporedivo s narodnom poslovičom “Vilu pravi, a grad ruši” tj. djelo u kojem ima više štete nego koristi te stoga on zaključuje da “žena ne bi smjela sobom (lično) obavljati hadž nego da pošalje bedela”. (Šošić, 2015:224)

Derviš-ef. je ovo otvoreno pismo poslao februara 1969. godine i tražio demant stavova o hadžu i ukupnom prisustvu žena na vjerskim svečanostima koje je Hasan-ef. javno iznosio na predavanjima. Zbog bolesti, tek u aprilu Hasan-ef. odgovara podužim

¹² “Mi pitamo da li žena može otići u džamiju, gdje se klanja, uči i vazi. Međutim, ne pitamo da li ona može otići u bar, birtiju, da li ona može ostati vani do pola noći, da li može otići na plažu itd. Ako

pismom jako biranim riječima punih poštovanja prema sagovorniku iznosi svoje stavove. Na samom početku on se žali zašto Derviš-ef. "nije našao za vrijedno ni da me pozdravi bar jednim ustanovljenim i od svih muslimana uobičajenim islamskim pozdravom". U nastavku pisma on argumentira svoju temeljnu tezu da "žena muslimanka, pod istim uslovima kao i muškarac, mora osobno obaviti hadž, s tom razlikom što žena treba da tu dužnost izvrši u pratnji muža ili bližnjeg rođaka". (Ljevaković, 1969:454) Hasan-ef. ne samo da tvrdi da žena smije ići na hadž, nego dokazuje da to mora učiniti jer je to njena vjerska dužnost ukoliko ispuni navedene kriterije. Hasan-ef. tvrdi da je stav Derviš-ef. jedinstven stav u cijelom islamskom svijetu "jer nijedna islamska zemlja nije nikada sprečavala niti danas sprečava muslimanki obavljanje hadža, na osnovu tih razloga koje Ti navodiš. Nema sumnje da u islamskom svijetu nema i da nije bilo mnogo učenjaka i kapaciteta, koji su mnogo bolje poznavali ovu materiju nego što je poznajemo ja i Ti". (Ljevaković, 1969:454)

Pored toga što nijedan alim u islamskom svijetu nije iznosio ove stavove prema tvrdnjama Hasan-ef. takve stavove nije iznosio nijedan alim u Jugoslaviji mada su im bile poznate sve prilike i okolnosti putovanja i obavljanja hadža, kao i šerijatski propisi koji se odnose na ovo pitanje. Hasan-ef. još dodaje da on ne može demantovati "Božiju zapovjed, pejgamberovu predaju, pravna rješenja naših velikih imama (mezheb sahibija) i sve ono što su o tome rekli i napisali najpriznatiji učenjaci islamskog svijeta". (Ljevaković, 1969:454) Ovdje Hasan-ef. priznaje hijerarhiju islamskog znanja i lanac argumentacije koji počinje s Kur'anom i hadisom. U tekstu nisu navedeni ajeti koje je Hasan-ef. poslao redakciji *Glasnika* i jedanaest hadisa

i tekst fetve i propisa o tome kako i kada je žena dužna obaviti hadž. Redakcija se obavezala da će to uraditi u narednom broju, ali to nije uradila iz nepoznatog razloga.

Također, Hasan-ef. veli da muslimanka danas putuje daleko više i daleko češće nego ranije. Pri tome ona tj. savremena žena "zaviri i zaviruje svugdje gdje to ne bi smjela nikako zaviriti", ali o tome se ulema ne očituje, niti joj se zabranjuje, ali se eto našao neko da zabranjuje odlazak na hadž. Ovaj argument nas podsjeća na stavove Husein-ef. Đoze o ovom pitanju jer je Đozo također tvrdio da muslimanke danas žive dosta drugačije nego što smo to navikli, pa bi zabrana odlaska u džamiju ili na hadž bila besmislena.

Hasan-ef. priznaje "nered" na hadžu što je i razumljivo s obzirom na broj ljudi koji obavljaju obrede, ali poziva Derviš-ef. da "ako si uočio kakav nered, smatram da si bio dužan taj nered pismeno ili usmeno prijaviti mjerodavnim faktorima u Meki, koji rukovode hadžom da red zavedu, a nered spriječe, a ne na osnovu toga sprečavati muslimankama da idu na hadž". (Ljevaković, 1969:455) Rekli bismo da upravo ovim argumentom Hasan-ef. izlazi iz ustaljene matrice prema kojoj je za očuvanje pobožnosti muške populacije i zaštite njihovog vjerskog integriteta nužno ograničiti pristup ženama mjestima bogoštovlja. On mijenja paradigmu i smatra da se mjesta bogoštovlja moraju prilagoditi prisustvu ženama na zajedničkim obredima, a ne da im se zabrani pristup i obavljanje vjerskih obreda. Argumentacija koju je ponudio Derviš-ef. na tragu je klasične interpretacije islamskih izvora, osobito onih iz vremena nastanka pravne društvene stratifikacija koja je ipak išla na štetu ženskog dijela populacije u muslimanskom svijetu¹³. Na drugoj strani, islamska konstitutivna

tradicija ne pravi rodne razlike niti esencijalno niti u pogledu vjerskih obaveza i dužnosti. To ne treba da znači da u nekim pitanjima ne postoje stanovite razlike između pozicije žene i muškarca. Vrlo je naivno zamišljati Kur'an i sunnet kao rodno slijepe, veli Brown. Samim tim teško je moderne liberalne vrijednosti ukalupiti u islamski nauk. No, "jednako je naivno pretpostaviti da, osim rodnih uloga i razlika koje je jasno odredio Božiji poslanik, patrijarhalna društva prije modernog Bliskog istoka i Južne Azije, gdje je šerijat razrađivan, nisu dodala ništa toj mješavini. Patrijarhat može iskrivljavati pravo po svojoj volji". (Brown, 2018:294)¹⁴ Dakle, patrijarhalna društva su vršila stanovitu distorziju fikhskih normi na štetu ženskog subjekta i to je vidljivo kroz primjer Derviš-ef. i njegove zabrane odlaska na hadž.

Načelno govoreći, muškarci i žene imaju iste dužnosti i prava koja Derviš-ef. unekoliko reducira, a Hasan-ef. ih na temelju izvora islama brani i zastupa. Hasan-ef. je na hadž otišao kao vodič već naredne 1970. godine, a bio je vodič u organizaciji Islamske zajednice i 1972. godine. Uprkos tome, on nije promijenio svoje stavove o ovom pitanju. Vidimo to i po činjenici da je u knjizi *Islam i žena* koja je objavljena nakon toga u podnaslovu "Zajedničko sudjelovanje žena i muškaraca u vjerskim obredima i javnim poslovima" zapisao:

"Žene mogu učestvovati sa muškarcima u vjerskim obredima koji se obavljaju skupno (u džematu). Istina, žena nije obavezna dolaziti u džemat, kao muškarac, ali kada god je dokolna i dopuštaju joj njene prilike i okolnosti ona slobodno može doći i niko je u tome ne smije sprečavati." (Ljevaković, 1975:9)

Dakle, Hasan-ef. se potpuno suprotstavlja ustaljenoj praksi u Bosni i Hercegovini u odnosu na prisustvo

¹³ Senada Tahirović propitujući ovo pitanje konstatuje da "islamska klasična teološka misao, njen glavni tok, posebno u području fikha, odražava mušku

perspektivu i muški fikh. Muški diskurs je taj koji dominira, a žena kao interpretator se skoro uopće ne pojavljuje". Senada Tahirović, "Muslimanska teologinja

u bh. društvu – pozicija i uloga", Novi muallim, br. 40, Sarajevo. 2009, str. 27.

¹⁴ Jonathan A.C. Brown, *Pogrešno pozivanje na poslanika Muahmmeda*, op. cit. str. 294

žena u džamiji. Također, on se jasno suprotstavlja i mišljenju Derviš-ef. u pogledu hadža žena pa dodaje: "Kod obavljanja hadža žene su dužne izvršiti sve glavne obrede hadža kao i muškarci samo što će tavaf izostaviti u slučaju pojave menzisa (menstruacije). One neće za vrijeme vršenja obreda hadža pokrivati lice niti smiju oblačiti rukavice." (Ljevaković, 1975:9)

Ovim je Hasan-ef. zaključio svoju malu ali značajnu polemiku s Derviš-ef. o pitanju žene i odlaska na hadž, što ne znači da će ovo pitanje biti definitivno skinuto s dnevnog reda. Tek će razdoblje islamskog revivalizma i vjerske obnove u vrijeme postratne Bosne i Hercegovine donijeti neka nova pitanja o kojim će se intenzivno raspravljati. Razlika je u tome što će kasnije rasprave voditi uglavnom neuk svijet, na novim medijima kao što su društvene mreže, a rijetko ulema.

Zaključak

Hasan-ef. Ljevaković je nosio svoj imamski kijafet / odoru s ponosom i dostojanstvom, uprkos svim historijskim i životnim nedaćama s kojima se suočio. Temeljna preokupacija njegovog djelovanja bila je ustrajni rad na osnaženju islama i afirmaciji Islamske zajednice kao okvira koji je štitio islamski identitet Bošnjaka. Na kojoj god da je poziciji bio, džematski imam u Maglaju ili Tesliću, vjersko-prosvjetni referent u Zenici ili penzioner s adresom u Moševcu, uvijek je pred sobom imao ideju boljitka islama i muslimana. Na tom putu krasili su ga hrabrost i beskompromisnost. Bio je stamen u sučeljavanju sa surovim režimom koji ga je bez osnove osudio na tešku robiju, ali i odlučan u radu na jačanju vjere. To je činio jasnom riječju ali i pisanim slovom, unatoč činjenici da nije završio visoke ulemanske škole. Pisao je o onome o

čemu je trebalo izreći riječ vjere, ali i o onome o čemu se moglo pisati u ta oskudna vremena. Dakle, dobro je razumio vrijeme u kojem se živi i promjene koje su neumitno stajale pred muslimanskom zajednicom. Pitanje kojem je posvetio značajnu pažnju jeste odnos prema ženi muslimanki s obzirom na dva zadata okvira: jedan je ukupni kulturološki kontekst koji je stubokom promijenio poziciju žene u Bosni i Hercegovini; a drugi je rigidna pozicija tradicionalističke uleme koja nije marila za društvene mijene kojim su muslimani bili izloženi. I zbog jednih i zbog drugih Hasan-ef. je pisao i razjašnjavao vlastito razumijevanje pozicije žene nastojeći dosegnuti umjerenu poziciju između radikalnog modernizma koji nije mario za tradicionalna društva i onih koji nisu bili svjesni da modernizacija neumoljivo gazi pred sobom sve ili gotovo sve tradicionalne vrijednosti.

Literatura

- (1969). "Pismo H. Derviš ef. Hasan ef. Ljevakoviću". *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, god. 32, str. 453.
- (1970). "Jedna veoma korisna akcija", *Preporod*, 7. 2.
- Arhiv Kazneno-popravnog doma Zenica, neobrađena građa, Dosije Kasim Dobrača i drugi.
- Arhiv SDB-a u Sarajevu, neobrađena građa, Dosije Ljevaković Hasana, registarski broj 02610391, 20.1. 1947.
- Auda, Jasser (2018). *Žena u džamiji – prilozi za razumijevanje njene pozicije, uloge i doprinosa*, Sarajevo: Centar za edukaciju i istraživanje Nahla, Centar za napredne studije.
- Bašić, Esmir (2021). *Tešanjski proces*. Sarajevo: Udruženje "Mladi muslimani".
- Bećirović, Denis (2012). *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*. Zagreb-Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica Zagreb, Islamska zajednica u Hrvatskoj.
- Dautović, Ferid (2005). *Kasim ef. Dobrača – život i djelo*. Sarajevo: El-Kalem i Medžlis IZ Sarajevo.
- Dizdarević, Mevludin (2005). "Modernističko mišljenje Huseina ef. Hasan-ef. Ljevakovića", *Glasnik VIS*, 32, 9-10, 454-455.
- Ljevaković, Hasan (1959). "Proslava mevluda u Tesliću i okolini", *Glasnik VIS*, 22, 4-6, 242-244.
- Ljevaković-Subašić, Sumeja (2023). "Pristustvo Bošnjakinje u džamiji kroz povijest: stavovi uleme i običajna praksa", *Novi muallim*, XXIV, 94 3-9.
- Mehtić, Halil (1994). "Bilješka o piscu", Ljevaković Hasan, *Islam i žena*, Zenica: Muftijstvo Zenica.
- Penava (Milišić), Senija (1981). "Izvori i literatura o problemima emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini", *Prilozi*, XVII, 273.
- Saltagić, Adem (1962). "Proslava mevludi šerifa u Ježdžijama Tešanj", *Glasnik VIS*, 23, 1-3, 45.
- Spahić, Mustafa (1986). "Hadži Hasan-ef. Ljevaković (1913-1986)", *Islamska misao*, 11, 132, 46-48.
- Šošić, Dževedet (2015). *Islamska i pedagoška misao i praksa Derviš-ef. Spahića*. Travnik: Elči Ibrahim-pašina medresa.
- Tahirović, Senada (2009). "Muslimanska teologinja u bh. društvu – pozicija i uloga", *Novi Muallim*, 40, 26-35.
- Doze i njegove polemike sa tradicionalnom ulemom", *Novi muallim*, 24, 10-18.
- S.(alihspahić), Dž.(emal) (1971). "Svečanost u Zenici", *Preporod*, 8, 3.
- Đokanović, Bojana, Ivana Dračo, Zlatan Delić <https://buka.com> "Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije", . Pristupljeno 12. 10. 2023.
- Đozo, Husein (1966). "Pitanje čitalaca i naši odgovori", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, 30, 5-6.
- Halilović, Fadil (2014). *Devedeset godina džemata Stenjak Teslić*, Stenjak.
- Idriz, Benjamin (2020). *Žena u Kur'anu*, Sarajevo: Kupola.
- Izetbegović, Alija (2020). "Muslimanka – žena i majka". U: *Islamska deklaracija*, Izabrana djela, svezak I. Sarajevo: Muzej Alija Izetbegović.
- Karić, Enes (2003). *Bosansko-muslimanske rasprave*, hrestomatija I, Sarajevo.
- Ljevaković, Hasan (1965). "Iskreno pokajanje", *Glasnik VIS*, 28, 11-12, 400-403.
- Ljevaković, Hasan (1966). "Iskušenje", *Glasnik VIS*, 29, 3-4, 115-118.
- Ljevaković, Hasan (1969). "Odgovor

الموجز

الشيخ حسن ليفاكوفيتش (1913-1986) ومناظراته حول مكانة المرأة في الإسلام

مولودين ديزداريفيتش

يعتبر الشيخ حسن ليفاكوفيتش مثالا يحتذى للإمام في حقبة الحكم الشيوعي للبويسنة والهرسك، حيث كان قدوة يتأسى بها الدعاة إلى تعزيز دعائم الإسلام وتعزيز عمل المشيخة الإسلامية في تلك الحقبة. فحيثما عمل إماما أو واعظا أو مربيا دينيا، أظهر في عمله طاقة وابتكارا يغبطه الكثير عليهما. وفي الوقت ذاته، فإن حياته ومحامته مع ثلة من علماء عصره المبجلين، ثم سجنه السياسي لسنوات عديدة في سجن زينيتسا، وإخضاعه للمراقبة المستمرة من قبل المخابرات، إنما تمثل النموذج الذي عاشه الأئمة الذين عملوا في فترة ما بعد الحرب العالمية الثانية. إن الهدف من هذا المقال هو استعراض مسيرة حياة هذا العالم ونشاطه، بناء على الوثائق المتاحة، وتقديم آرائه حول مكانة المرأة في الإسلام، وستكون مناظراته مع الشيخ الفاضل درويش سباهيتش، بمثابة المنصة التي تمكننا من فهم موقفه النظري من هذه القضية الاجتماعية المهمة. الكلمات الرئيسية: الشيخ حسن ليفاكوفيتش، الاشتراكية، الإسلام، المشيخة الإسلامية، المرأة، الشيخ درويش سباهيتش.

Summary

HASAN-EFENDI LJEVAKOVIĆ (1913-1986)
AND HIS DISCOURSE ON THE POSITION
OF WOMAN IN ISLAM

Mevludin Dizdarević

Hasan-efendi Ljevaković in some sense is a role-model of an *imam* in the period of socialist Bosnia and Herzegovina. His effort in promoting the teachings of the Islam and in affirmation of the Islamic Community in those difficult times is truly exemplary. His dedication to his work and energetic and innovative approach to it is equally evident in his service in his role as a religious-education referee and in his role as an *imam*. His life and experience of show trials which resulted in long-term imprisonment as a political prisoner in Zenica prison, being followed and watched by the socialist state agency is also a paradigm of the life of an *imam* in the period after the Second World War. This article aims to present, based on relevant documents, the life and work of this *‘alim*, and also to review his opinion about the issue of the position of women in Islam. With this purpose, we present here his debate with renowned muderris of Zenica Derviš-efendi Spahić which we used here as a platform for analyzing his theoretical position on this important social issue.

Keywords: Hasan-ef. Ljevaković, socialism, Islam, Islamic Community, woman, Derviš-ef. Spahić